

Les Dracmes d'Arse amb anvers Atenea

PERE P. RIPOLLÈS*

No hi ha cap mena de dubte que el progrés i la renovació dels estudis numismàtics a la Península Ibèrica, en gran mesura, es deuen a la tasca efectuada pel Dr. Leandre Villaronga. Volem destacar dos aspectes, el primer d'ells es refereix a la seua producció científica, sempre a l'avantguarda metodològica, amb la qual s'han anat assentant bona part de les bases de l'ordenació actual de la Numismàtica Antiga de la Península Ibèrica; el segon aspecte, no menys important, ha estat, i continua estant, l'estímul i la passió per la Numismàtica que ha sabut transmetre i la seua disposició a facilitar als investigadors la valuosa informació que allotgen els seus cèlebres fitxers.

A l'hora d'escollir el tema de la meua contribució al homenatge, que tan merescudament es tributa al Dr. L. Villaronga en aquestes pàgines, hem decidit que seria apropiat un estudi relacionat amb les encunyacions de la ciutat d'Arse, tenint en compte la seua especial vinculació a aquesta seca, demostrada mitjançant els seus diversos assajos, d'entre els quals ressorteix l'estudi monogràfic que va publicar al 1967, el qual a hores d'ara encara constitueix una obra de referència obligada.

Nosaltres reprenem, ara, l'emissió de drames amb anvers Atenea per analitzar alguns dels seus aspectes a la llum de la informació que puga proporcionar

* Universitat de València. Departament de Prehistòria i Arqueologia.

1. L. VILLARONGA, *Las monedas de Arse-Saguntum*, Barcelona, 1967.

l'estudi dels encunys. Aquesta és una emissió que planteja moltes incògnites i que ha generat opinions controvertides, fins el punt que per a prou aspectes es pot afirmar que s'ha dit tot el que és possible. La investigació de qüestions tan importants com la seua cronologia, el missatge que els seus tipus pretenen transmetre o el significat de les seues llegendes, es troben en un punt mort, com a conseqüència de l'absència de noves dades i evidències que permetin una valoració més ajustada a la realitat de tots aquests aspectes. Malgrat tot això, l'estudi dels seus encunys constitueix una aproximació diferent i inèdita al coneixement d'aquesta emissió, el qual permetrà apreciar de quina manera es va efectuar materialment la seua encunyació, estimar el nombre d'encunys originals que s'usaren i, amb això, determinar de forma aproximada la seua magnitud.

ELS ENCUNYS

A la seqüència d'encunys (fig. 1) s'observa que només dos dels sis encunys d'anvers s'enllacen mitjançant l'ús compartit d'un mateix encuny de revers. Per consegüent, l'ordenació proposta, excepte per a l'ordre de successió d'A4 i A5, és opinable i podria ser just la contrària. En el cas d'A4 i A5 creiem que el seu ordre és prou probable, degut a que el desgast que manifesta l'encuny A4, quant s'acopla amb R10, és més elevat que el que s'aprecia a la resta de monedes emeses amb l'encuny A4. La moneda que documenta la relació entre A4 i A5, malauradament no permet comparar l'estat de conservació de R10 en el moment en el qual s'acopla amb A4 i A5, degut a que es troba en un pèssim estat de conservació, com a conseqüència dels avatars als què presumiblement s'ha vist sotmesa.

Una deducció que es deriva de la seqüència dels encunys A4 i A5 és que, en aquest cas, l'ús de la llegenda doble antecedeix al de la llegenda simple, la qual cosa dona peu per a creure que els encunys amb una llegenda podrien haver-se utilitzat en últim lloc. L'ordenació de la seqüència d'encunys ha tingut en compte aquesta circumstància, ja que l'escassetat d'enllaços no permet altres consideracions; així doncs, l'ordre d'intervenció dels diferents encunys seria el següent: (a) encunys amb doble llegenda, (b) encunys amb llegenda simple i símbol creixent i (c) encunys amb llegenda simple i sense símbol.

De l'anàlisi detallada dels diferents encunys es desprèn que els artesans van perllongar prou l'ús dels encunys d'anvers, en algun dels quals es distingeixen successives fases de retocs, la complexitat dels quals requereix un comentari detallat; pel contrari, sorprèn que els reversos es mantinguen sempre frescos i nítids, sense arribar mai a aconseguir el grau de desgast que es manifesta als anversos.

L'encuny A1 sembla que és el que perdura més temps; els seus detalls es van desfigurant i per perllongar el seu ús es retoca de forma molt basta i poc hàbil, la qual cosa no passa amb els reversos, suggerint que estaven ben proveïts d'ells. Aquests fets, que tornaran a manifestar-se en altres encunys d'anvers, suggereixen que els encunys pogueren haver arribat gravats a Arse, perquè de no haver estat

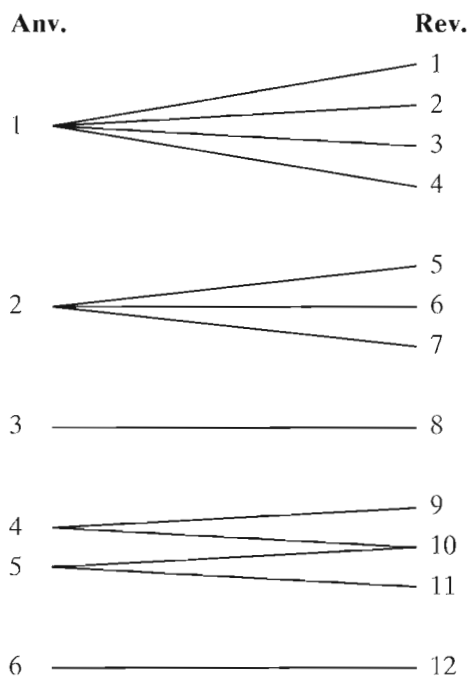

Fig. 1. Seqüència dels enllaços d'encuny

així, hauríem d'esperar que la qualitat del retoc de l'encuny A1 hagués estat millor o, almenys, similar a la perícia que es dedueix del gravat dels reversos amb els quals s'acobla.

L'encuny A2 no és menys complex. Es deteriora progressivament, es retoca amb menys habilitat i continua en ús, percebent-se el seu lent desgast en algunes monedes. De totes les evolucions progressives de desgast, tal vegada aquesta és la més problemàtica. La segona fase d'aquest encuny (una vegada retocat), coneguda a través de cinc monedes, sempre s'uneix amb un mateix encuny de revers i pot ser que es tractara d'un encuny distint abans que d'un retoc; però, el fet que en altres monedes d'aquesta emissió, els encunys d'anvers amb evidents senyals d'haver estat retocats, s'acoblen amb encunys de revers que s'utilitzen progressivament, un darrere de l'altre, li resta pes a aquesta consideració. Així, doncs, s'ha tingut en compte la possibilitat que el que nosaltres considerem com un retoc siga un encuny diferent; però, la impressió que ofereixen les monedes és que tots dos són molt similars i que l'un podria ser l'evolució de l'altre. És obvi que un encuny retocat de forma basta no guarda similitud, en tots i cadascun dels detalls, amb l'encuny del què originàriament procedeix.

L'A3 és un encuny que s'uneix amb un únic revers (R8) i que coneixem només mitjançant dues monedes. Pel seu estat de conservació deduïm que no corresponen a l'etapa inicial de la seua producció.

L'encunya A4 és també molt interessant, ja que a les monedes s'aprecia amb tota claredat el seu progressiu desgast i la desfiguració dels detalls menuts, romanent perceptibles únicament les parts amb un gravat més profund. A més a més, aquest encuny té l'interés que, cap al final de la seua vida (el desgast de l'encuny així ho indica), s'acobla amb l'encuny de revers R10, el qual es caracteritza per ser, segons la nostra ordenació, el primer encuny que posseeix una única llegenda, ja que amb anterioritat tots els reversos pertanyien al tipus amb dues llegendes.

L'encuny A5 no és menys peculiar que els anteriors, a excepció d'una moneda que s'uneix amb R10, la resta de les monedes conegudes (11 peces) s'acoblen amb el R11, el qual en totes les monedes mostra un excel·lent estat de conservació. Pel que fa a l'evolució de l'encuny A5, s'han distingit tres fases sobre la base de petits detalls, els quals fan que siguin diferents els uns dels altres, però no fins el punt de considerar-los distints. La impressió que suggereix la seua anàlisi és que aquest encuny ha estat retocat dues vegades abans que arribara a tenir un grau de desgast semblant als que aconseguiren alguns dels anteriors encunys d'anvers. Per altra banda, la qualitat dels retocs demostra que qui els va fer era prou més expert que aquell que va retocar els anteriors encunys d'anvers. Però les sorpreses no acaben aquí, perquè el R11 demostra en totes les monedes que no va ser necessària cap mena de retoc, mantenint-se en un bon estat de conservació, fins i tot en els detalls, els quals són més susceptibles d'estar sotmesos a un ràpid desgast com, per exemple, les lletres, malgrat que el nombre de monedes conservades dona a entendre que el seu ús es va perllongar prou. Així, doncs, mentre el R11 no es va retocar gens, el A5 va necessitar de dos retocs, la qual cosa és difícil d'explicar, perquè normalment succeeix tot el contrari, són els encunys de revers els que requereixen d'una ràpida substitució i els que tenen una vida mitjana inferior a la dels anversos.

Per últim, el R6 només es combina amb el R12 i tots dos, al llarg de la seua producció, manifesten un grau de desgast semblant. El R12 pertany al tipus que té una única llegenda sense creixent davant del toro, el qual estava present als encunys R10 i R11.

La seqüència dels enllaços, encara tenint en compte el nombre d'encunys de revers que no coneixem, dona la impressió que la seua encunyació no es va efectuar en un únic moment i que tal vegada hem de pensar en un període de temps, difícil de precisar, durant el qual intermitentment s'emiten aquestes monedes. El fet que només dos anversos es troben enllaçats, que els anversos es retoquen freqüentment i de forma basta i que es perllongue el seu ús, quan el seu estat de conservació és deficient, sembla indicar-nos que la ciutat va encunyar aquestes monedes intermitentment i que per a cada ocasió es procuraria els encunys que estimara necessaris.

VOLUM D'EMISSIÓ

L'estimació del nombre d'encunys utilitzats en origen s'allunya molt poc dels que coneixem a l'actualitat.² Pel que fa als encunys d'anvers els càlculs indiquen

que per encunyar aquestes dracmes s'utilitzaren $6,30 \pm 0,37$ encunys; si es té en compte que s'han diferenciat 6 encunys d'anvers, es deduirà que únicament existeix la possibilitat que en desconegam només un. Per als reversos la situació no és molt diferent, ja que les estimacions indiquen que l'emissió es va batre mitjançant $14,39 \pm 1,30$ encunys, dels quals en coneixem 12. Per consegüent, podem concloure que disposem d'un coneixement molt ajustat dels encunys que s'utilitzaren per a aquesta emissió, la qual cosa ens permet avaluar aproximadament el seu volum.

La magnitud del nombre de monedes emeses, en conjunt, no és gens menyspreable, sinó tot el contrari. Qualsevol que siga la quantitat de monedes que presumiblement poguera batre un encuny (20.000 o 30.000), l'emissió aconseguiria un volum entre 120.000 i 180.000 dracmes. Dins d'aquest marge es troben algunes de les quantitats d'*argentum oscense* que, segons Livi,³ foren traslladades a Roma com a botí, al principi del segle II a. C., això pot donar una idea de la importància de la suma de dracmes emeses. Una altra referència comparativa poden ser els preus del segle II a. C., que per a determinats productes coneixem per Polibi;⁴ així, per exemple, una metreta (39 litres) de vi costava 1 dracma,⁵ una ovella 2 dracmes, un vedell 5 dracmes i un bou de llaurar 10 dracmes.

METROLOGIA

A l'hora de comentar el pes mitjà que es deriva dels 37 exemplars amb pes conegut, el que primer crida l'atenció és el fet que aquest es manté invariable respecte al que L. Villaronga⁶ va establir al 1967, malgrat que, aleshores, la mostra estava formada per un nombre inferior de monedes, aproximadament la meitat.

Nombre d'exemplars ⁷	37
Pes mitjà	3,00 g.
Desviació estàndard	0,20 g.
Pes mínim	2,45 g.
Pes màxim	3,36 g.
Coefficient de variació	6,975

2. G.F. CARTER, «A Simplified Method for Calculating the Original Number of Dies from Die-Link Statistics», *Museum Notes* 28, 1983, pp. 195-206. La correcció d'aquest mètode proposat per W. Esty, «Estimation of the Size of a Coinage: A Survey of Comparison of Methods», *NC* 1986, p. 204, fórmula H1, proporciona una estimació semblant: 6,33 (anv.) i 14,27 (rev.).

3. e.g. M. HELVIUS, al 195 a. C., portà a Roma 119.439 monedes (Livi 34, 10, 3) i Q. Fulvius Flaccus, al 180 a. C., en portà 173.000 (Livi 40, 43, 6).

4. XXXIV, 8.7-8.

5. La dracma a la qual es refereix Polibi valia més que la d'Arse i s'equiparava a 12 asos romans, vegeu A. BURNETT, «The Currency of Italy from the Hannibalic War to the Reign of Augustus», *Annali* 1982, p. 133.

6. L. VILLARONGA, art. cit. a la nota 1, p. 117.

7. No s'han inclòs les dracmes fragmentades i perforades, tampoc la moneda 13 f.

El pes mitjà de l'emissió és, doncs, de 3,00 g. i la major part de les monedes no ofereixen signes d'haver estat sotmeses a una circulació ampla en el temps o intensa, tot i que alguna d'elles puga mostrar desgast per l'ús. L'estudi dels encunyats manifesta que el desgast aparent, preferentment dels anversos, és conseqüència del desgast dels encunyats, els quals, després de successius retocs, es varen mantenir en ús fins que el disseny, en algun cas, fou pràcticament irreconeixible.

Pel que fa a la procedència del patró metrològic emprat per a aquesta emissió, estem d'acord amb l'argumentació de M. P. García-Bellido:⁸ que amb tota probabilitat el pes d'aquestes monedes s'ajusta a una vàlua ponderal ibèrica. Dos fets afavoreixen aquesta consideració:

a. La inadequació metrològica amb la resta de monedes de plata conegudes. Les encunyacions batudes a la Península Ibèrica⁹ i fora d'ella,¹⁰ al llarg del segle III a. C., no coincideixen metrològicament amb l'emissió saguntina.

b. L'existència de pesals ibèrics trobats a la Bastida (Moixent, València)¹¹ amb pesos inèdits als de les dracmes que ara comentem: 3,1; 2,99 i 2,9 g.

La utilització d'un sistema de pesos ibèric, si és certa, implicaria una desconexió amb la resta de les encunyacions i una autonomia i localitat d'aquestes emissions, la qual cosa afavoriria una datació anterior als esdeveniments de la 2ª Guerra Púnica.

DISPERSIÓ

En aquest punt també aportem novetats substancials. Fins fa poc de temps, les quatre dracmes aparegudes a Montemolín (Sevilla) eclipsaven, pel seu nombre, a les dues que es coneixien procedents de Sagunt.¹² En el transcurs de la reco-

8. M.P. GARCÍA Y BELLIDO, *El tesoro de Mogente y su entorno monetar*, València, 1990, pp. 98-9.

9. Rhode: dracma de ca. 4,76 g. (J.C.M. RICHARD i L. VILLARONGA, «Recherches sur les étalons monétaires en Espagne et Gaule du Sud antérieurement à l'époque d'Auguste» *Mélanges de la Casa de Velázquez* IX, 1973, p. 93). Emporion: dracma inicial de ca. 4,70, devaluant-se al llarg del s. III fins arribar als 4,50 i en algunes emissions als 4,16 g. (A.M. GUADÁN, *Las monedas de plata de Emporion y Rhode*, Barcelona, 1968, pp. 221-6). Ebusus: dracma de 2,45 g. (M. CAMPO, *Las monedas de Ebusus*, Barcelona 1976, pp. 54 y 90). Gades: dracma de 4,80-4,63 g., que posteriorment es redueix a 4,50-4,10 g. (C. ALFARO, *Las monedas de Gadir/Gades*, Madrid, 1988, pp. 74-5, 126). Emissions hispano-cartagineses: shequel de 7,20 g. i una rara emissió amb un pes de 4,50 g. (L. VILLARONGA, *Las monedas hispano-cartaginesas*, Barcelona, 1973, pp. 97-102).

10. Massalia: primer dracma d'uns 3,75 g. i després de 2,65 g. (J.N. BARRANDON y C. BRENOT, «Recherches sur le monnayage d'argent de Marseille», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 90, 1978, pp. 653-5. Roma: didracmes de 7,29-6,75 g.; victoriati de 3,40 g.; denarii de 4,50 g. (M.H. CRAWFORD, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974). Carthago: període 241-238 a. C., shequel de 7,31-6,79 g. (G.K. KENKINS, *SNG* Copenhagen, North Africa, Syrtica, Mauretania, Copenhagen, 1969).

11. D. FLETCHER i C. MATA, «Aportación al conocimiento de los ponderales ibéricos», *Saguntum* 16, 1981, 165-75.

12. Es contabilitza la dracma que es conserva al Museu Arqueològic de Sagunt, la qual, malgrat que no coneixem la seua exacta procedència, sens dubte ha estat trobada a la rodalia, tenint en compte que el monetari s'ha format amb troballes locals.

pilació sistemàtica que estem fent, recentment hem tingut accés a dues col·leccions privades de Sagunt, que ens varen permetre de documentar algunes troballes locals de dracmes del tipus Atenea. El resultat modifica substancialment el panorama que fins ara es tenia i queda de la següent manera: 10 dracmes procedeixen de la ciutat d'Arse o de la rodalia; 4 es varen trobar al jaciment de Montemolín i 1 dracma procedeix d'Archidona.

La impressió que ofereix aquesta dispersió és la d'una circulació més o menys normal, on predomina un ús prou local. El fet que es tracta de monedes de plata comporta el que puguen viatjar a distàncies importants; no obstant això, la concentració de troballes a l'àrea de la pròpia ciutat indica que fou allí on van circular preferentment. Per una altra banda, hi ha que dir que la pràctica totalitat dels divisors de plata que presumptament es relacionen amb aquestes dracmes i per als que es coneix la seua procedència, es localitzen al voltant de la ciutat, a l'àrea que es coneix com el Camp de Morvedre.¹³

El panorama que ofereixen aquestes troballes, desbarata prou la hipòtesi que sobre la finalitat d'aquestes dracmes va formular M.P. García-Bellido.¹⁴ L'autora, desconexant les troballes procedents de l'àrea de Sagunt i front a l'absència d'aquestes dracmes als tresors valencians i catalans, va suggerir que les monedes de Montemolín serien el residu d'un tribut pagat per Arse i imposat pels cartaginesos, els quals el distribuïren entre l'exèrcit que després s'aquartera a Montemolín; però, el notable predomini de les troballes locals li resta versemblança a aquesta hipòtesi i reforça la idea que si no apareixen als tresors de l'època de la 2ª Guerra Púnica és perquè són anteriors, ja que no existeix cap dubte de què aquestes monedes circularen per Arse i pel seu territori.

CRONOLOGIA

La cronologia d'aquesta emissió ha estat una qüestió molt debatuda per l'absència de evidències; de fet s'han proposat totes les solucions possibles: abans, durant i després de l'ocupació cartaginesa de la ciutat. Per a L. Villaronga aquestes encunyacions correspondrien al període posterior a l'alliberament de la ciutat pels romans, és a dir, s'encunyarien després del 212 a. C. Els raonaments que li porten a aquesta consideració són de tipus metrològic,¹⁵ ja que considera que aquesta emissió i les de les classes II i III-1, segueixen un patró de pesos coincident amb el victoriat romà; per consegüent proposa una data d'acord amb l'aparició

13. L'únic divisor que no procedeix de la rodalia d'Arse, aparegué al tresor de Villarrubia. Vegeu M. GARCÍA GARRIDO. «El hallazgo de Villarrubia de los Ojos», *Acta Numismática* 20, 1990, pp. 53-4, n° 132.

14. art. cit. a la nota 8, p. 69.

15. L. VILLARONGA, art. cit. a la nota 1, pp. 117 i ss.

d'aquest tipus de moneda i el seu pes estàndard. Malgrat tot això, la coincidència amb el pes mitjà del victoriat no es compleix per a l'emissió que estem estudiant, ja que aquest queda prou per baix del pes mitjà del victoriat. L'autor, tot i que ja va observar que el seu pes mitjà era inferior al de la resta de les emissions amb les que la va agrupar, va atribuir aquest fet al gran desgast, a la improvisació i a l'escassa cura de la seua encunyació. Nosaltres entenem, però, que el desgast que s'aprecia en algunes monedes no correspon a un desgast per ús sinó a un desgast dels encunys, la qual cosa no implica per a les monedes una pèrdua de pes.

P. Marchetti¹⁶ proposa una segona hipòtesi cronològica, segons la qual aquests dracmes haurien de datar-se amb anterioritat a l'ocupació bàrquida de la ciutat. M.H. Crawford¹⁷ recolza la idea que l'emissió poguera ser anterior al 218 a.C., tot i que no va assumir cap dels dos raonaments que aquell va exposar; ja que va pendre en consideració la suposada dracma ibèrica de imitació emporitana amb llegenda *Arsaken*, l'existència de la qual està per demostrar, perquè l'únic exemplar conegut té la llegenda tan gastada que admet altres lectures: tampoc fou convincent la suposada influència de Massàlia en aquesta emissió, tan metrològica com tipològica.

La tercera opció ha estat recentment proposada per M.P. García-Bellido.¹⁸ Per aquesta autora, l'emissió es va encunyar durant els anys en què la ciutat estigué a sota el domini cartaginès i justifica la seua datació raonant (1) que les úniques dracmes amb localització procedeixen de Montemolín, la qual cosa la porta a considerar que aquestes monedes foren un tribut impost pels cartaginesos a la ciutat i utilitzades a Andalusia; (2) que l'ús d'una gamma abundant de divisors d'argent i de bronze degué d'implantar-se a instàncies dels cartaginesos.¹⁹ Però, a aquests raonaments se li poden fer algunes objeccions que li resten prou força. En primer lloc, la presència de quatre dracmes d'aquesta emissió a Montemolín no implica necessàriament que aquestes dracmes s'encunyaren durant l'ocupació cartaginesa, perquè al nostre parer, el grau de desgast és superior al que presenten les dracmes d'*Emporion*, *Ebusus* i *Gades*, suggerint un ampli període de circulació i perquè entre les monedes trobades en aquest jaciment n'hi ha que, sens dubte, tenen una cronologia anterior al 218 a.C., com són la imitació de la dracma de Rhode, les monedes de Gades de la sèrie I²⁰ i, sobretot, la fraccionària emporitana. Per què les dracmes d'Arse no poden ser també anteriors?

L'absència de les dracmes d'aquesta emissió als tresors del període de la 2ª Guerra Púnica, que de moment han estat recuperats, suggereix que no s'encunya-

16. P. MARCHETTI, *Historie économique et monétaire de la deuxième guerre punique*, Bruseles, 1978, pp. 386-394.

17. M.H. CRAWFORD, *Coinage and Money under the Roman Republic*, Londres, 1985, p. 343.

18. Art. cit. a la nota 8, pp. 68-70.

19. Vincula l'emissió de divisors de bronze amb les dracmes i amb els divisors d'argent, els quals presumiblement s'asocien amb elles.

20. C. ALFARO, *Las monedas de Gadir/Gades*, Madrid, 1988, p. 92.

ren durant el seu transcurs, ja que l'emissió de dracmes amb revers toro corrent, la qual fou molt més reduïda en volum (això es desprèn del nombre de monedes conservades), la trobem a tres tresors. Sembla evident que si no s'atesoren és perquè aquestes dracmes no eren un mitjà de pagament corrent a les darreries del segle III a. C. Per una altra banda, la procedència de les troballes que coneixem a hores d'ara, amb un predomini de procedències locals, li resten protagonisme a les quatre dracmes trobades a Montemolín i contribueixen a reforzar la idea que si no es varen atresorar, durant la 2ª Guerra Púnica, fou perquè s'encunyaren i circularen en una època anterior.

Tampoc no sembla convenient argumentar la pertinença de les dracmes amb cap d'Atenea al període d'ocupació de la ciutat, mitjançant la suposada existència d'una àmplia gamma de divisors d'argent i bronze, perquè no està demostrada la contemporaneïtat i pertinença dels divisors de bronze a l'emissió o grup d'encunyacions d'argent.²¹

Al nostre parer, el divisor de bronze amb revers proa seria posterior a l'any 211, moment a partir del qual apareix, per primera vegada, el disseny romà de la proa tal i com es copia en els divisors d'Arse. Aquests copien quasi al detall, el disseny esquematitzat i –el que és més important– convencional de la proa de nau romana; prova del que diem és el fet que a les monedes romanes el que presumiblement és el porta-remes de la fila superior de remers (*parexeiresia*), es representa amb una X dins d'un quadrat i aquest mateix convencionalisme apareix als divisors d'Arse. L'únic nex que connecta els divisors de bronze amb les monedes d'argent consisteix en l'ús comú de la llegenda *arseetar*, però el valor d'aquesta coincidència dependrà de la importància que vulguem concedir-li.

En general no veiem suficientment justificats cap dels tres raonaments cronològics i, a dir veritat, no hi ha arguments concloents; no obstant això, si tinguérem que optar per algun d'ells ho faríem pel període anterior a l'ocupació cartaginesa de la ciutat, avaluant els següents fets:

a) sembla que les dracmes metrològicament s'ajusten a un patró ponderal indígena, el qual s'abandonarà en les emissions posteriors.

b) l'absència de monedes d'aquest tipus als tresors de la 2ª Guerra Púnica.

Malgrat tot el que hem dit, hi ha que fer constar que la datació per la qual ens decantem tampoc és segura i que l'absència d'evidències clares és la causa que, pel moment, la cronologia d'aquestes dracmes siga un aspecte opinable i controvertit.

21. Pel que fa a les monedes d'argent ens referim a: *a.* dracmes anvers Atenea; *b.* hemidracma anvers cap de cavall; *c.* divisor Atenea/cap cavall i llegenda; *d.* divisor Atenea/cap de cavall i llegenda *arseetarkiterter*; *e.* divisor Atenea/cap de cavall (anepígrafa); *f.* divisor doblé sobre ones (?) i llegenda *arsetar*. Les denominacions *a-e* estan totes elles relacionades temàticament, mentre que el divisor *f*, tipològicament s'aparta d'aqueixa concepció unitària, per la qual cosa no és segur que s'hagi d'inscriure dins d'aquest grup. Totes aquestes monedes es poden veure al llibre de M.P. García-Bellido, art. cit. a la nota 8, pp. 65-68.

CATÀLEG

a. Abreviatures

ANS	American Numismatic Society. Nova York.
Arse-Saguntum	L. Villaronga, <i>Las monedas de Arse-Saguntum</i> , Barcelona, 1967.
BM	British Museum. Londres.
BN	Bibliothèque Nationale. París.
Dembski	G. Dembski, <i>Kunsthistorisches Museum Wien. Katalog der antiken Münzen. A. Griechen. I. Hispanien und die römischen Provinzen Galliens</i> , Viena, 1979.
FNMT	Fábrica Nacional de Moneda y Timbre. Madrid.
GNC	Gabinet Numismàtic de Catalunya. Barcelona.
HSA	Hispanic Society of America. Nova York.
IVDJ	Instituto Valencià de Don Juan. Madrid.
Macdonald	G. Macdonald, <i>Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, University of Glasgow</i> , vol. III, Glasgow, 1905.
MAN	Museo Arqueológico Nacional. Madrid.
NAH	L. Villaronga, <i>Numismática Antigua de Hispania</i> . Barcelona, 1979.
Mogente	M.P. García-Bellido, <i>El tesoro de Mogente y su entorno monetar</i> , València, 1990.
S. de C.	M.P. García-Bellido y M. García, <i>Album de la antigua colección Sánchez de la Cotera</i> , Madrid, 1986.
SNG Cop.	G.K. Jenkins, <i>Sylloge Nummorum Graecorum. Danish National Museum. Spain-Gaul</i> , Copenhagen, 1979.

b. Catàleg

Anv. Cap femení galetjat a der.

Rev. Toro andròsop caminant a dreta. Les llegendes i el símbol creixent determinen tres grups d'encunys:

- a. Toro, damunt llegenda *arseetar* i davant en arc llegenda *arsakiskuekiar*
- b. Toro, damunt llegenda *arseetar* i davant creixent.
- c. Toro, damunt llegenda *arseetar*

1. Anv.1.

Rev.1. L'encuny pertany al grup a. La llegenda *arsakiskuekiar* sembla que dobla en angle recte.

*a. Copenhagen (= SNG Cop. 250). 3,36 g., 1-2 h.

*b. Sagunt. Col. S. Vela. Trobada a Sagunt. 3,00 g., 11 h.

1a

1b

2a

2b

3a

3b

4a

4b

5a

5b

5c

6a

7a

7b

7c

2. Anv. 1.
Rev. 2. L'encuny pertany al grup *a*.
*a. Sub. Herrero 17/10/1991, nº 3. 3,24 g., 6 h.
*b. Madrid. IVDJ (= *Mogente*, làm. V-5).
3. Anv. 1.
Rev. 3. L'encuny pertany al grup *a*.
*a. Londres. BM 520, 2,99 g., 3 h.
*b. R. Petit, *Las cecas valencianas*, Valencia, 1981, p. 73, nº 1. 3,25 g.
4. Anv. 1.
Rev. 4. L'encuny pertany al grup *a*.
*a. Glasgow (= Macdonald, p. 62, nº 1). 3,04 g. Marca de cisalla.
*b. Madrid. MAN. 2,65 g., 6 h.
5. Anv. 2.
Rev. 5. L'encuny pertany al grup *a*.
*a. Nova York. ANS HSA 12.538 (= *NAH* 220). 3,10 g., 7 h.
*b. L. Villaronga, *Saguntum* 16, p. 248, nº 1. Trobada a Montemolín (Sevilla). 2,30 g. (fragmentada), 5 h.
*c. Sagunt. Col. S. Vela. Trobada a Sagunt. 2,85 g., 3 h.
6. Anv. 2.
Rev. 6. L'encuny pertany al grup *a*.
*a. Sagunt. Col. S. Vela. 3,10 g., 7-8 h.
7. Anv. 2.
Rev. 7. L'encuny pertany al grup *a*.
*a. Antiga col. Sánchez de la Cotera, (s. de C. nº 1746 = Vives làm. VI-15 = Hill làm. XXI-10) (motlle del BM). Perforada.
*b. Antiga col. Sex (motlle del BM).
*c. Berlín. Staatliche Museen (= L. Villaronga, *Arse-Saguntum*, làm. IV-4). 3,03 g., 7-8 h.
*d. París. BN 961A. 2,99 g., 7 h.
8. Anv. 3.
Rev. 8. L'encuny pertany al grup *a*.
*a. Sub. ANE 6-7/1956, nº 107 (= L. Villaronga, *Arse-Saguntum*, nº 3 = A.M. Guadán, *La moneda Ibérica*, Madrid, 1980, nº 186). 3,14 g., 6 h.
*b. Berlín. Staatliche Museen, col. Rauch (= *Arse-Saguntum*, làm. IV-3). 2,89 g., 7-8 h.

7d

8a

8b

9a

9b

9c

9d

10a

11a

12a

12c

12d

12e

12f

12g

9. Anv. 4.

Rev. 9. L'encuny pertany al grup *a*.

*a. Sagunt. Col. Ripollès-Adelantado. Trobada a Sagunt. 3,13 g., 3 h.

*b. Sagunt. Col. S. Vela. Trobada a Sagunt. 2,80 g., 3 h.

*c. Arxiu L. Villaronga, n° 660-25 (= *Nummus* IV-VI, 1981-83, làm. IV-39). 2 h.*d. *Arse-Saguntum*, làm. V-8. 2,45 g., 6 h.

10. Anv. 4.

Rev. 10. L'encuny pertany al grup *b*.

*a. Barcelona. GNC 20.973. 3,07 g. 7 h.

11. Anv. 5.

Rev. 10. L'encuny pertany al grup *b*.

*a. Barcelona. GNC 20.971. 2,93 g., 6 h.

12. Anv. 5.

Rev. 11. L'encuny pertany al grup *b*.*a. Sagunt. Col. s. Vela (= *Saguntum* 19, p. 339, n° 145). Trobada a Sagunt. 2,60 g., 7 h.

b. Antiga col. Sex (motlle del BM).

*c. Arxiu L. Villaronga, n° 1146-39-1. Trobada a Archidona. 2,70 g., 7 h.

*d. Sagunt. Col. S. Vela. Trobada a Sagunt. 3,25 g., 12 h.

*e. Copenhagen (= *SNG Cop.* 251). 3,22 g., 1-2 h.*f. Madrid (IVDJ (= *Mogente*, làm. V-5). Perforada.

*h. Londres. BM 521, 3,134 g., 1 h.

*i. Barcelona. GNC 33.857. 3,03 g., 6 h.

*j. Arxiu L. Villaronga, n° 611-29. 2,94 g., 6 h.

*k. Viena (= Hill làm. XXI-9 = Dembski 194). 3,01 g., 6 h.

13. Anv. 6.

Rev. 12. L'encuny pertany al grup *c*.*a. L. Villaronga. *Saguntum* 16, p. 248, n° 2. Trobada a Montemolín (Sevilla). 2,85 g., 11 h.

*b. Sagunt. Col. Ripollès-Adelantado. Trobada a Sagunt. 3,02 g., 3 h.

*c. L. Villaronga, *Saguntum* 16, p. 248, n° 3. Trobada a Montemolín (Sevilla). 2,67 g., 2 h.

*d. Barcelona. GNC 20974. 2,82 g., 11 h.

e. Nova York. ANS, col. Newell. 2,93 g., 1 h.

*f. Sagunt. Col. S. Vela. Trobada a Sagunt. 1,60 g., 3-4 h.

*g. Budapest (= *SNG Hungary*, vol. 1, n° 97), 3,01, 12 h.

12h

12i

12j

12k

13a

13b

13c

13d

13f

13g

Dubtosa

ALTRES EXEMPLARS

1. Nova York. HSA 12.582. 3,13 g., 5 h. Encuny d'anvers n° 1.
2. Sagunt. Col. Ripollès-Adelantado. Trobada a Sagunt. 3,14 g., 6 h. Encuny d'anvers n° 1.
3. Madrid. FNMT (= L. Villaronga, *Arse-Saguntum*, làm. V-7). 3,22 g., 6 h.
4. L. Villaronga, *Saguntum* 16 p. 248, n° 4. Trobada a Montemolín (Sevilla). 2,45 g. (perforada), 12 h. Encuny d'anvers, n° 4 (?).
5. L. Villaronga, *Arse-Saguntum*, n° 9 (no ilustrada). 3,35 g., 7 h. Encuny d'anvers n° 5.

EXEMPLARS DUBTOSOS

* 1. Madrid. MAN. 2,34 g., 6 h. (làm. III-a). No estem segurs de la seua autenticitat: les bores estan llimades, el gruix és molt irregular i la superfície porosa; creiem que pot tractar-se d'una moneda fosa, tot i que no s'ha identificat el seu model.